

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

О. І. Предко*

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ В ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПОШУКАХ ВІТЧИЗНЯНИХ РЕЛІГІЄЗНАВЦІВ

Релігія як психологічний феномен давно є предметом вивчення світової науки, сучасна теоретична та емпірична база якої була закладена засновниками релігій та їх послідовниками, видатними філософами та психологами (В. Джемс, І. Сковорода, Ф. Шлейермахер та ін.), в концепціях яких виокремлювались, власне, психологічні вектори аналізу релігії.

Варто зазначити, що психологія релігії в дослідницькій літературі розглядається вкрай неоднозначно. Розпочнемо з визначення, власне, психології релігії. Зауважимо, що в словниках і теоретичних дослідженнях подається вкрай неоднозначне її тлумачення. Так, в “Філософському енциклопедичному словнику” психологія релігії визначається, по-перше, як “галузь психології, яка досліджує духовні передумови і процеси, пов’язані з переживаннями при наверненні в іншу віру, покаянні, гріху, заповідях тощо”¹ і, по-друге, як характерологічна властивість засновників релігії і віруючих. Відтак в такому визначенні простежується неоднозначність у її витлумаченні: з одного боку, вона постає як певна галузь знання, а з іншого — як особистісна характеристика людини. Натомість в “Релігієзнавчому словнику” психологія релігії визначається як “релігієзнавча дисципліна, об’єктом дослідження якої слугує емоційний вимір релігії”². Відразу зазначимо, що подібна точка зору є характерною для тих авторів, які розглядають психологію релігії як дисциплінарне релігієзнавче утворення (С. Бублик, В. Гараджа, В. Лубський, О. Предко, А. Радугін, О. Сарапін та ін.). З іншого боку, виділяється низка праць, автори яких розглядають психологію релігії і як галузь психології, і як галузь релігієзнавства (М. Москалець, Д. Угринович та ін.). Проте ці дослідники тяжіють врешті-решт до комплексного, системного її осмислення.

Проте не слід вважати, що ці підходи виключають один одного, вони, швидше, роблять акценти на різних проявах одного явища. Варто зазначити, що

© Предко О. І., 2007

* професор кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філософських наук, професор

¹ Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 277.

² Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 267.

психологія релігії може ґрунтуватися і на релігійному світогляді. В цьому випадку ми маємо конфесійну чи конфесійно зорієнтовану психологію релігії, яка існує в інституційних межах певної релігійної організації (Є. Рязанова).

Отже, визначаючи різноманітні підходи до дослідження психології релігії, потрібно обов'язково враховувати доволі варіативний спектр її осмислення. Адже кожний дослідник прагнув вибудувати своє бачення психології релігії (особливо цей процес був інтенсивний в період її становлення).

У радянській науковій літературі довгий час проблеми психології релігії ігнорувались або вивчались досить однобічно, оскільки дана дисципліна відносилась до компетенції буржуазних наук. Лише в 60-80-х роках з'являється ряд монографічних досліджень, в яких релігія почала виступати об'єктом психологічних досліджень. Зупинимось на основних ідеях цих наукових розвідок.

Одна із задач, яка поставала перед психологією релігії в радянський період, — це подолання психологічних передумов релігійності (К. Ажіббекова, А. Бактіяров, В. Носович, М. Пісманик). Але подібне завдання є дещо перебільшеним, оскільки психологічні корені можна лише пом'якшити. Адже, як, наприклад, можна повністю подолати екзистенційні людські питання, складні життєві ситуації тощо.

На міждисциплінарний статус психології релігії вказував І. Яблоков. Виокремивши в якості основного змісту психології релігії соціально-психологічні проблеми, автор, спираючись на марксистський підхід до визначення релігії, виокремив проблемні області в психології релігії: вчення про психологічні корені релігії, аналіз релігійних психологічних явищ (властивостей, процесів, станів), дослідження психологічних сторін культу, релігійної пропаганди, розкриття динаміки психологічних станів у процесі переходу від релігійності до нерелігійності і атеїзму, методику конкретних психологічних досліджень релігійності і атеїстичності³. Як бачимо, в сфері психології релігії домінував атеїстичний підхід. Щоправда, пов'язуючи психологічні корені релігії зі станами, процесами, механізмами суспільної, групової і індивідуальної психології, які створюють психологічні умови для релігії⁴, автор виокремлював суспільно-психологічні та індивідуально-психологічні корені в залежності від їх носіїв. Отже, І. Яблоков не розкриває місця психології релігії в системі релігієзнавства, а лише окреслює коло означеної сфери, акцентуючи на її ролі в практиці атеїстичного виховання.

Тепер перейдемо до аналізу монографічних досліджень з психології релігії, які претендують на системний її виклад.

К. К. Платонов (1906-1984), Заслужений діяч науки, доктор психологічних і доктор медичних наук у своїх роботах в науково-популярній формі розглядав проблеми психології релігії. Його книги насичені яскравим, фактичним матеріалом, вражають своєю вишуканою зрозумілістю і переконливістю. К. Платонов розмежовує психологію релігії і релігійну психологію. Психологія релігії — це розділ соціальної психології, що вивчає соціально-психологічні явища, які відносяться до сфери релігії. Натомість релігійна психологія — це соціально-психологічні явища, що відносяться до компетенції психології релігії і є об'єктом її вивчення⁵. Варто зауважити, що науково-популярний виклад психології релігії К. Платонова є надто привабливим. Про цю привабливість свідчить доволі

³ Яблоков И. Н. Психология религии // Теоретическая и прикладная социальная психология. — М.: Мысль, 1988. — С. 251.

⁴ Там же. — С. 252.

⁵ Платонов К. К. Психология религии. Факты и мысли. — М.: Политиздат, 1967. — С. 1.

виразний стиль, емоційна насиченість викладу, яскраві, влучні приклади з історії, художньої літератури тощо. Свої міркування К. Платонов подає, посилаючись на досягнення в психологічній науці. Проте загалом, виклад дослідника вирізняється не стільки аналітикою, скільки описовістю. З кожного релігійного явища він немовби “зриває” маску таємничості, посилаючись на дані науки. В цьому ж контексті варто виокремити масив досліджень, присвячених “розчаклуванню” таємниць людської психіки, які мають релігійне забарвлення (В. Бехтерев, Л. Васильєв, Д. Елькін, В. Рожнов, М. Рожнова, А. Портнов, М. Шахнович та ін.). Автори, посилаючись на наукові досягнення природознавства, психіатрії, психології розкривають сутність релігійних феноменів, зокрема, віри, демонанії, крикливства, фанатизму тощо. Отже, в своїх дослідженнях вчені викривали всілякі спроби створити ореол містичного навколо багатьох складних явищ психічного життя людини.

Таким чином, вищенаведений нами огляд дослідницької літератури з проблем психології релігії засвідчує наявність, окрім численних суто фрагментарних розвідок, також її змістовно поглиблених аналітичних робіт. При цьому з-поміж різноманітних публікацій системного характеру з огляду їх наукової вартості вирізняються численні дослідження М. Попової. Принаймні, цим автором докладно розглянута історія психології релігії, охоплена її динаміка впродовж XIX-XX ст.ст. Релігієзнавець слушно вважає, що без розуміння психологічного аспекту релігії не можна зрозуміти її сутності. А психологію релігії визначає “як наукову дисципліну, яка досліджує структуру, зміст і функції релігійної психології і психологічно обґрунтовує засоби і методи подолання релігійної свідомості”⁶, яка включає наступні напрямки дослідження: загальнотеоретичний, конкретно-соціологічний, практичний (використання в науково-атеїстичній роботі), критичний (вивчення буржуазної психології релігії і богословських уявлень про релігійну свідомість).

Саме її дослідження чи не вперше ознайомили вітчизняний науковий загал з основними напрямками американської і західноєвропейської психології релігії. І хоча в силу відомих причин М. Попова не уникнула ідеологічної упередженості, все ж її робота “Критика психологічної апології релігії” насичена блискучими перекладами ідей зарубіжних психологів, релігієзнавців, усіх, хто стояв біля витоків психології релігії, хто протягом багатьох десятиліть вибудовував її предметне поле.

Не обійшла увагою М. Попова і релігієзнавчу спадщину З. Фрейда та його послідовників, зокрема К. Юнга і Е. Фромма. Вона вперше у вітчизняній традиції досить глибоко розглянула релігієзнавчі розвідки З. Фрейда, з’ясувала можливості психоаналізу в осягненні релігійних феноменів. Відтак дослідження М. Попової в царині психології релігії — яскраве підтвердження необхідності комплексних досліджень в цій сфері, яке вимагає застосування наступних методів: порівняльно-історичного, каузальності тощо. М. Попова звертає увагу на нові форми приходської та позаприходської роботи священнослужителів з віруючими, що ґрунтуються на принципах і методах наукової психології. І хоча автор досить критично відноситься до співпраці психологів і теологів, все ж її розвідки в цьому ракурсі ознайомили науковий вітчизняний загал з особливостями трансформації зарубіжної психології релігії, яка, незважаючи на її теологічне забарвлення, все-таки, безперечно, мала позитивний потенціал.

М. Попова акцентує увагу лише на односторонньому використанні християнством даних психології з метою застосування її в повсякденну діяльність

⁶ Попова М. А. Место психологии религии в системе научного атеизма. — М.: Знание, 1967. — С. 5.

священнослужителів і тим самим зміцнення позиції теології. Проте в даному випадку можна говорити про двохсторонню інтенцію: психологія досліджує релігійність з метою поглиблення знань про людську психіку, виявляючи її особливості та можливості при осягненні релігійних феноменів. Якщо і можна говорити про деякі вияви апологетичності на користь марксизму у працях М.Попової, то слід визнати все-таки поміркованість автора в процесі осмислення етапів становлення та розгортання психології релігії. Вельми показовою в цьому відношенні є виважена, узагальнююча характеристика релігії в контексті психоаналізу З. Фрейда, К. Юнга, Е. Фромма.

Однією з фундаментальних праць відомого релігієзнавця Д. Угриновича (1923-1990) є “Психологія релігії”, в якій він детально аналізує проблеми психології релігії. Розглядаючи психологію релігії в системі психологічних наук, Д. Угринович вважає, що на рівні загальнопсихологічного дослідження неможливо виявити психологічні особливості віруючих. Лише соціальна психологія, принципово важливим для якої є як розгляд міжособистісних стосунків людей, так і характеристика соціальних груп, з яких вони складаються, з точки зору принципу діяльності проливає світло на психологію релігії. При цьому він не зупиняється на констатації ненауковості буржуазної психології релігії, а висуває її альтернативу — марксистську психологію релігії.

Саме соціально-психологічний аналіз психіки віруючих дозволяє виявити той вузол, навколо якого зав’язуються найрізноманітніші прояви релігії. Як зазначає дослідник, психологія релігії передбачає два рівні дослідження — теоретичний та емпіричний, між якими існує взаємозв’язок. Розкриваючи психологію релігії в системі психологічних наук і в системі релігієзнавства, автор все-таки не виявляє її можливостей в межах цих викладів. Звичайно, вивчення релігії може здійснюватися в межах психологічних наук, але в них вона матиме статус прикладної сфери знання, оскільки предметне поле цих наук має свою власну специфіку.

Досить проблематичним є розгляд Д. Угриновичем психології релігії в системі релігієзнавства, оскільки її специфіку він пов’язує з вивченням психологічних особливостей віруючих та їх поведінки, не розкриваючи їх сутності. Отже, Д. Угринович в своєму викладі психології релігії намагається, з одного боку, розкрити методологічні основи і предмет марксистської психології релігії, аналізуючи при цьому психологічні корені релігії, а з іншого — поглибити психологічний зміст релігійних феноменів, розкриваючи їх специфіку. Загалом, характеристика психології релігії, запропонована Д. Угриновичем, не виходить за межі марксистського світогляду, незважаючи навіть на деякі новації, які він виявляє у дослідженні психології релігії в порівнянні з іншими попередниками.

Як бачимо, в даних роботах осмислення проблем психології релігії розглядається лише зі світоглядних установок та принципів марксизму як єдиноїстинної теорії. Натомість сам процес становлення психології релігії, з’ясування її сутності вимагає, з одного боку, неупередженого аналізу, з іншого — утримання від оцінкових суджень. Саме тому принцип об’єктивності дослідження психології релігії дозволяє виявити той позитивний потенціал, який притаманний кожній її концептуалізації.

Таким чином, спираючись на марксизм як загальну теорію, релігієзнавці звернули увагу на необхідність психологічного осмислення релігії. Їх праці стали своєрідним проривом щодо крайнього нігілізму відносно психології релігії, який довгий час існував у наукових колах. І хоча в деяких роботах переважає критичний аспект, все ж таки саме ці дослідники ініціювали вивчення таких проблем, власне, психології релігії як визначення її предметного поля, намітили

контури її історичного становлення та визначили її роль в структурі релігієзнавства.

Прагнучи переосмислити усталені стереотипи марксистського підходу до проблематики психології релігії, сьогодні деякі дослідники прилучаються до богословських трактувань релігії як психологічного феномена. Важко погодитися з такою переорієнтацією, хоча все-таки психологія релігії як релігієзнавча дисципліна покликана враховувати позитивні напрацювання і в царині богослов'я.

У сучасній дослідницькій думці, присвяченій проблемам психології релігії, переважають спроби авторів розкрити, по можливості вичерпно, особливості її окремих феноменів, уникаючи, як правило, питання її сутності. Звідси й особлива поширеність дослідницьких розвідок з проблем релігійності, віри, почуттів, досвіду, навіювання, навернення, автори яких намагаються, дотримуючись принципів аконфесійності і світоглядної неупередженості, розкрити їх сутність. Зупинимось хоча б на аналізі деяких релігійних феноменів, їх значимості в системі психології релігії.

У багатьох дослідженнях, в яких розглядається проблема взаємозв'язку психології та релігії, акцентується увага на взаємозв'язку емоційно-чуттєвої сфери людини і релігійних вірувань. Проте релігійні почуття неможливо розглядати поза їх зв'язками з усією психічною діяльністю людини. Тим паче, предметне поле психології релігії не вичерпується лише релігійними почуттями. Хоча чимало дослідників зводять предмет психології релігії лише до релігійних почуттів (Ф. Шлейєрмахер), все ж вони безперечно взаємозв'язані з релігійною вірою, уявленнями, досвідом, вирізняються інтенціональністю (спрямованістю на об'єкт), своєю роллю в житті людини.

У дослідницькій літературі також неоднозначно трактується феномен релігійної віри, часто-густо не розрізняються різні підходи до її осмислення, зокрема філософський, соціологічний, психологічний, богословський тощо. Адже кожен із цих зрізів розгляду має свою специфікацію. Так, філософський аспект фіксує змістовне наповнення віри. Натомість у психологічному осягненні виражається інтенсивність, емоційна насиченість віри.

Досить різноманітні підходи існують до вияву природи віри (О. Карагодіна, А. Козирева та ін.), які пов'язують віру переважно з якоюсь однією стороною психіки людини: чи то з емоційною, чи то з інтелектуальною, чи то з волевою. Загалом же, віра — це цілісний стан суб'єкта, який охоплює одночасно і розум, і почуття, і діяльну сторону психіки людини. Саме при такому підході можна з'ясувати, власне, психологічний зріз релігійної віри та форм її вияву.

Багато авторів (В. Нечипуренко, С. Самигін, І. Полонська) значну роль в психології релігії відводили релігійному досвіду. Розглядаючи безпосередній релігійний досвід як "емоційне переживання, яке без належного раціонального оформлення його змісту не може зберегтись в пам'яті"⁷, автори виокремлюють основні типи релігійного досвіду в залежності від його носіїв: мистик, пророк, священнослужитель, реформатор, монах і т. д. Отже, кожен із носіїв вносить психологічні особливості в релігійний досвід. Тому містичний досвід, як переживання єдності "Я" і Бога, характеризується надзвичайною емоційною насиченістю, в якій знаходить свій вияв проблема "людина — Бог".

Таким чином, аналізуючи специфіку почуттів, досвіду, дослідники виявляють їх особливості і тим самим сприяють вибудові теоретичної моделі психології релігії, що, безперечно, підвищує її практичну направленість і свідчить про її багаторівневу структурованість. Тому при її дослідженні доцільно застосувати

⁷ Самыгин С. И., Нечипуренко В. И., Полонская И. Н. Религиоведение: социология и психология религии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — С. 126.

структурно-функціональний аналіз, завдяки якому розкривається роль релігійних феноменів в різноманітних зрізах їх функціонування. Такий діапазон досліджень не тільки розширює предметне поле психології релігії, але й надає можливість більш цілісно осмислити її проблеми.

Нові горизонти психологічного бачення релігії відкривають наукові розвідки російського філософа, релігієзнавця Є. Торчинова. У своїх дослідженнях особливу увагу він звертає на позитивні результати соціологічного підходу до релігійних феноменів. Але у зв'язку з розвитком наук, зокрема психології, як зазначає дослідник, стає очевидною обмеженість такого підходу. Вчений зазначає, що в релігієзнавстві досить вдало розглядалися і розглядаються прояви релігії ззовні, її функціонування в соціумі, але все-таки її, власне, сутнісне ядро залишається таємницею. По суті, створена величезна соціологічна будова релігії без фундаменту. Саме таким підрунтам, на думку Є. Торчинова, є релігійний досвід як особлива психологічна реальність. "Під релігійним досвідом ми будемо розуміти ті переживання і стани свідомості, які зазвичай відносяться релігієзнавством до області містики і які є об'єктом достатньо прискіпливої уваги з боку представників глибинної психології, перш за все К. Юнга і трансперсональних психологів С. Грофа, К. Уілера та ін."⁸. Відтак Є. Торчинов ставить мету — розробити психологічний підхід до релігії і тим самим закласти фундамент нової наукової парадигми для релігієзнавчих досліджень.

Отже, основою будь-якої релігії Є. Торчинов вважає релігійний досвід. Але він далеко неоднорідний. Тому релігії можна класифікувати в залежності від релігійної практики, зміни свідомості (психотехніки), які яскраво демонструють набуття глибинного, трансперсонального досвіду.

Безперечно, дослідження Є. Торчинова є своєрідним проривом у психологічному осмисленні релігії, дозволяють прилучитись до суперечливої величч і щемливої неповторності ще одного зрізу людського буття.

Російська дослідниця О. Смирнова в своєму навчальному посібнику "Вступ в релігійну психологію" прагне віднайти точки дотику психології релігії та релігійної психології (до речі, саме їй дослідниця надає статусу самостійної сфери знання), а саме: їх психотерапевтичний вплив на людину. В цьому контексті варто зазначити, що на проблему релігійної психології звертали особливу увагу вчені в радянський період в зв'язку з виокремленням різних рівнів релігійної свідомості (Б. Лобовик, В. Павлюк, І. Яблоков та ін.). Щоправда, релігійна психологія розглядається ними в генетичному зрізі, як елемент формування релігійної свідомості.

Варто звернути увагу на деяку неузгодженість у викладі О. Смирновою напрямів шкіл в сучасній психології релігії. Взв'язавши за основу розуміння походження релігійності, дослідниця виокремлює наступні підходи: об'єктивно-ідеалістичний, індивідуально-психологічна чи суб'єктивістська точка зору і соціально-історичний чи об'єктивістський підхід⁹. Згодом О. Смирнова подає іншу класифікацію шкіл, взявши за критерій відповіді "на питання про походження, роль і місце релігії в психічній життєдіяльності людей"¹⁰. Перший напрям відводить релігії негативну роль, другий — психоаналітичний, представники якого "вважають, що релігія виросла з природних, матеріальних предметів глибинної людської психіки"¹¹, і третій напрям — конфесійно-орієнтований, представники якого "відводять релігії вирішальну роль в

⁸ Торчинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния. — СПб.: Центр "Петербургское Востоковедение", 1998. — С. 12.

⁹ Смирнова (Дубова) Е. Т. Введение в религиозную психологию: Учеб. пособие. — Самара: Издательский Дом "Бахрах". — М.: 2003. — С. 28.

¹⁰ Там же. — С. 81.

¹¹ Там же. — С. 82.

психотерапевтичному впливі на суспільство і людину”¹². Загалом, ці напрями шкіль психології релігії дещо перекликаються, хоча в першому випадку робиться акцент на витоковий елемент релігійності, а в другому — домінують праксеологічні виміри релігії. Важко погодитись з автором у виборі критерію виокремлення шкіль (тим паче, як відомо, психоаналітичний напрям далеко неоднорідний в плані осмислення релігії) в сучасній психології релігії. Очевидно, що кожна школа ґрунтується, перш за все, на певних методологічних засадах, які “вимальовують” її обличчя, надаючи їй тих чи інших особливостей.

За останні роки в вітчизняному релігієзнавстві спостерігається особливе зацікавлення проблемами психології релігії. Цей факт виражається не лише у входженні осмислення релігії як психологічного феномену в довідникову і підручникову літературу, а й появі досліджень, які вирізняються комплексним підходом до психології релігії. Так, в роботі В. Москальця “Психологія релігії” переважає розкриття релігії як психологічного феномену, аналіз психологічних особливостей релігійних явищ, а не сам процес становлення психології релігії як дисциплінарного релігієзнавчого утворення. При цьому автор, визначаючи предметне поле психології релігії, вважає, що психологія релігії є “галузь психологічного знання і релігієзнавства, яка вивчає психологічні аспекти релігії як форми суспільної свідомості і ціннісно-орієнтаційної діяльності”¹³. Проте з цього визначення вкрай важко зробити висновок з приводу того, яке ж місце займає психологія релігії в системі психології і релігієзнавства, яка її специфікація в системі структурних релігієзнавчих утворень. Розуміючи те, наскільки релігія і психіка людини взаємопов’язані, все ж навряд чи можна погодитися з таким розширенням її меж, оскільки фактично втрачається її наукова самодостатність. Водночас заслуговує на увагу розгляд В. Москальцем релігійності в двох ракурсах: по-перше, як мотиваційний аспект виникнення, формування, розвитку, функціонування релігії, по-друге, як її вплив на психіку особистості, людські взаємини, суспільні відносини, де реалізується її психокорекційна, психопрофілактична, психотерапевтична роль¹⁴.

В. Москалець розглядає релігійність як рису українського національного характеру в контексті психології релігії, звертаючи увагу на роль релігії і церкви у збереженні та зміцненні української національної самосвідомості. Отже, В. Москалець в своєму підручнику подає доволі змістовну характеристику психологічним аспектам магії, анімізму, релігійної віри, моралі, культу та ін. Заслуговує на увагу і доволі детальний аналіз релігійної особистості, дослідження релігійності як риси українського національного характеру. Загалом, виклад В. Москальцем врівноважений, об’єктивний, без виявів апологетичності. Проте дослідник більше уваги приділяє аналізу психологічних зрізів релігійних феноменів, аніж психології релігії як сфери знання.

Натомість автори підручника “Психологія релігії” В. Лубський, О. Предко розкривають особливості становлення та утвердження психології релігії як наукової дисципліни, супроводжуючи виклад текстами найяскравіших її представників.

Принагідно зауважимо, що часто-густо в теоретичних дослідженнях не розмежовуються, власне, ідеї психологічного осмислення релігії й процес виникнення психології релігії як певної галузі знання. Саме в монографічному дослідженні А. Сафронова спостерігається такий підхід, який радше можна назвати своєрідною “демонстрацією” психологічних виявів релігії, аніж її аналізом в цьому

¹² Там же.

¹³ Москалець В. П. Психологія релігії: Посібник. — К.: Академвидав, 2004. — С. 8.

¹⁴ Там же. — С. 11-12.

вимірі. Деякі положення роботи викликають бажання сперечатися, зокрема осмислення психологічної характеристики елементів релігійної системи, ототожнення релігії та релігійності, стан зміненої свідомості і стан зміненої психіки тощо. Розглядаючи процес розширення свідомості “як посилення свідомості за рахунок “поглинання” ним несвідомих об’єктів в процесі їх усвідомлення, тобто наділення іменем”¹⁵, А. Сафронов виокремлює чотири шкали змінених станів свідомості: зміну емоційних станів, зміну сприйняття світу, зміну вольового самоконтролю, зміну самосвідомості і самототожності особистості. Заслужує на увагу розгляд автором психопрактик в релігійних традиціях світу, в сучасних окультних системах, адепти яких прагнули актуалізувати психічні процеси, розвинути свідомість і самосвідомість, очистити підсвідомість, розпрограмувати надсвідомість, досягнути внутрішньої цілісності. І хоча монографія претендує на цілісний розгляд релігії як психологічного феномена, все ж поза увагою автора залишився цілий пласт історії становлення та розгортання психології релігії як окремої сфери знання. Саме тому іноді важко зрозуміти виклад психології релігії тим чи іншим автором, оскільки ним повністю ігнорується принцип історизму, зокрема, в даному випадку логіка історії психології релігії, становлення її як самостійної галузі знання. Як результат — труднощі в осмисленні сучасного стану психології релігії як релігієзнавчої дисципліни, прагнення надати її самостійного статусу лише в межах професійних уподобань того чи іншого дослідника. Тому саме порівняльно-історичне дослідження дозволяє співставити різні етапи осмислення релігії як психологічного феномена, виявити ті її теоретичні моделі, які автор називає парадигмами.

Духовна невпевненість і ломка старих стереотипів на теренах пострадянських країн посилила процес утворення своєрідного вакууму, який часто-густо заповнюється всім, чим завгодно, лише б заволодіти душами наших співвітчизників. Тому в останні роки спостерігається збільшення кількості досліджень, присвячених психології релігійних сект, соціально-психологічним особливостям сучасних неоеккультів (Н. Дудар, В. Єленський, Л. Филипович), профілактиці релігійно-сектантської інтоксикації (В. Журба). В них особлива увага приділяється психологічним механізмам маніпулювання поведінкою людей в різноманітних нетрадиційних релігіях, встановлення над ними тотального контролю їх проповідниками. Практики деяких новітніх рухів призводять до розвитку особливих станів свідомості, які нагадують гіпнотичні, що сприяють збільшенню чутливості до навіювання, залежність та здатність до прийняття тієї ролі, яка нав’язується ззовні.

Інший спектр проблем, на який звертають увагу сучасні дослідники, зокрема психіатри — це проблема екстатичних станів, містичних переживань, пов’язаних з широким поширенням у суспільстві релігійно-містичних вчень, окультних уявлень, ідей тощо. Прикро, що багато дослідників однобічно підходять до оцінки цих станів, розглядаючи їх як “псевдорелігійне маячення” (Ю. Поліщук), пов’язуючи їх переважно з психічним розладом (В. Жучков, Л. Хохлов, Т. Філіпова, В. Шішулін). При цьому, зазвичай, не уточнюється, на основі яких наукових (а не ідеологічних) критеріїв можна відрізнити релігію від псевдорелігії. В цьому контексті більш поміркованою є стаття Л. Левінсона “Психіатрія і релігія”, в якій автор намагається провести ідею про “пріоритет прав і свобод окремої людини над правами об’єднання, хай то буде держава, сім’я, релігійна община”¹⁶. При цьому він відстоює ідею “рівності” всіх релігій, незалежно від того, чи вони традиційні для тієї чи іншої спільноти, чи мають нетрадиційне,

¹⁵ Сафронов А. Г. Психология религии: Монография. — К.: Ника-Центр, 2002. — С. 92.

¹⁶ Левинсон Л. Психиатрия и религия // Людина і світ. — 1999. — № 11-12. — С. 23.

новітнє забарвлення. Мабуть, проблему “релігія-псевдорелігія” варто перенести в іншу площину — в проблему психічного і духовного здоров’я людини. І знову ж нагальним постає завдання комплексного дослідження екстатичних станів, містичних переживань як релігієзнавцями, психологами, так і психіатрами.

Прикро, що деякі дослідники не послуговуються в своєму аналізі з’ясуванням причин і наслідків появи чи дії того чи іншого релігійного феномену. Адже, наприклад, стан зміненої свідомості не може бути досягнутий сам по собі. Тому саме каузальний аналіз спроможний пролити світло на негативний чи позитивний потенціал містичних переживань.

Попри розмаїття праць, присвячених проблемам психологічного осмислення релігії, її сутнісного визначення та особливостям її становлення та розгортання, слід констатувати відсутність досліджень, в яких психологія релігії розглядалась би як цілісне, системне утворення, що має певну структурованість і, зазнаючи певних трансформацій, набуває нових інваріативних значень. До того ж, поперше, в деяких публікаціях простежується вкрай поверхнева тенденція розглядати проблематику психології релігії поза контекстом духовності людини, можливостей її трансцензуса. По-друге, чимало досліджень в цьому контексті здійснюється представниками психології, психіатрії, що призвело, певною мірою, до нівелювання релігієзнавчих та філософських аспектів проблеми.

Отже, назріла об’єктивна необхідність в аналізі, систематизації різноманітних підходів до проблем осмислення психології релігії. Відсутність таких розробок суттєво стримує її розвиток, не сприяє комплексному, міждисциплінарному її дослідженню, що, безперечно, позначається на дослідженнях як в богослов’ї, так і в сфері психології та релігієзнавства та практичній площині вирішення нагальних релігієзнавчих проблем.

